

Viktor Elšík: Tváře romštiny

Romano vod'i 5/2011

Každý Rom ví, že romština – podobně jako všechny ostatní jazyky – není jednotná, a každý mluvčí romštiny má s její nářeční různorodostí větší či menší osobní zkušenost.

Jinak mluví Romové různých subetnických skupin, Romové z různých zemí, oblastí a obcí a menší rozdíly často najdeme i v rámci jedné rodiny mezi jazykem starších a mladších generací. Všechny takovéto odlišnosti ve slovní zásobě, stavbě slov a vět nebo výslovnosti chápe lingvistika jako rozdíly nářeční neboli dialektní. V tomto textu bych rád uvedl některé základní údaje o romských dialektech a vyvrátil několik mýtů, které o nich kolují.

Různé dialekty, nebo jazyky?

Odlišnosti mezi různými romštinami jsou značné. Zdaleka neplatí, že všechny dialekty romštiny jsou si snadno srozumitelné. Uveďme si konkrétní příklad: Bude Rom s kořeny na východním Slovensku rozumět finskému Romovi, když řekne *sáre mo kenti áhhena panna peska*, anebo tureckému Romovi z Bulharska, když řekne *epci me xurde thaa čikone*?

Těžko, i když oba neříkají nic neobvyklého, totiž prosté „všechny moje děti jsou ještě malé“, což by náš Rom vyjádřil nejspíš jako *savore mire čhave hin mek cikne*. Pokud ale uznáme, že míra srozumitelnosti mezi některými romskými dialekty je malá až nicotná, nebylo by vhodnější místo o romských dialektech mluvit o různých romských jazycích? A nebylo by tedy rozumnější považovat romštinu za skupinu blízce příbuzných jazyků, jakou jsou třeba jazyky slovanské?

Někteří lingvisté skutečně vzájemnou srozumitelnost dvou jazykových variet uplatňují jako kritérium pro určení toho, zda jde o dva dialekty téhož jazyka, anebo o dva různé, byť příbuzné jazyky. S tímto kritériem je však několik problémů. Především často neposkytuje očekávané výsledky. Jsou čeština a slovenština dialekty téhož jazyka jenom proto, že jsou si vzájemně srozumitelné? Nikoli. Podstatné je, kde sami mluvčí vidí hranice svého jazyka, a postulování a vnímání takovýchto hranic je jevem do značné míry kulturním a politickým, nikoli čistě jazykovým.

Srozumitelnost má navíc vedle objektivních složek vycházejících z podobnosti variet v oblasti slovní zásoby a gramatiky také složky subjektivní a kontextuální. Sem patří třeba ochota rozumět. Jeden a tentýž člověk může v různých situacích tvrdit a věřit, že určité cizí varietě vůbec nerozumí (třeba

tehdy, chce-li se sociálně distancovat od jejich mluvčích) anebo naopak že z ní rozumí každému slovu (třeba tehdy, chce-li zdůraznit meziskupinovou solidaritu).

Většina lingvistů se dnes shodne na tom, že rozlišování mezi dialektem a jazykem není otázka, kterou by bylo možné zodpovědět pomocí lingvistických metod, a že je odpověď potřeba ponechat samotným mluvčím a jejich kulturním a politickým elitám.

Proč se romské dialekty liší?

Jednotlivé romské dialekty, příp. jazyky se tedy výrazně odlišují, a to na všech úrovních své stavby. Nabízí se otázka, jak tyto nářeční rozdíly vznikly. Víme, že zhruba před tisíci lety, kdy žili na území Byzantské říše, mluvili Romové poměrně stejnorodou, nářečně jen málo rozrůzněnou romštinou, tzv. ranou romštinou, kterou lze považovat za předka všech současných romských dialektů. Historicko-lingvistická analýza romštiny dokazuje, že předkové Romů na území Byzance doputovali z Indie v jediné migrační vlně, a nikoli – jak se často uvádívá – v migračních vlnách několika.

Naopak následné migrace Romů z byzantské Malé Asie a jižního Balkánu do různých částí Evropy byly bezpochyby hlavním faktorem rozštěpení rané romštiny do dialektních skupin. Prostorové rozptýlení Romů a jejich postupné rozrůznění do subetnických skupin, jež mohlo mít základ v původních profesních a statusových rozdílech, vedlo ke ztrátě sociálního kontaktu a ta vždy přispívá ke vzniku jazykových rozdílů.

Každý jazyk se neustále – byť často téměř nepostřehnutelně – mění a jazykové inovace, které vzniknou v určité komunitě, skupině nebo oblasti se nemusejí šířit za jejich hranice. Inovace se postupně hromadí a jazykové variety, které vycházejí z téhož prajazyka, v našem případě z rané romštiny, se stávají stále odlišnějšími a méně srozumitelnými.

V případě romštiny, jejíž dospělí mluvčí vždy byli multilingvní v jazycích oblastí, kde se pohybovali při provozování svých kočovných profesí a kde se postupně usazovali nebo byli usazováni, je podstatným zdrojem nářečního rozrůznění také vliv většinových jazyků.

Romové různých skupin byli a jsou multilingvní v odlišných kontaktních jazycích a vliv těchto jazyků na romštinu vede nejen k postupnému přibližování jejich variet romštiny k jazyku místních gádžů, ale i ke vzájemnému oddalování různých variet romštiny. Vliv kontaktních jazyků se neomezuje na slovní zásobu, ale množství přejímek nacházíme i v oblasti gramatiky a výslovnosti jednotlivých romských dialektů.

Jsou některé dialekty původnější?

Vliv kontaktních jazyků, byť poměrně silný, však rozhodně není jediným zdrojem nářečního rozrůznění romštiny. Mnoho inovací v romských dialektech jsou tzv. interní změny, změny, které jsou motivovány obecně jazykovými zákonitostmi a nejsou podmíněny kontaktem s většinovými jazyky.

Vzhledem k tomu, že v každém romském dialektu nalzáme určité – a to značné – množství jazykových inovací, nelze říct, že by některý z dialektů romštiny byl původnější či archaičtější než některý jiný. Rozhodně neplatí, že by dialekty romských skupin, které jsou kulturně konzervativnější, byly nutně původnější.

Například předpokládaná archaičnost olašské romštiny vzhledem k romštině našich dlouhodobě usedlých Romů je pouze mylnou projekcí vnímaných kulturních rozdílů do oblasti jazyka. Olašská slova vnímaná jako původní jsou často pouze nerozpoznanými přejímkami, např. *luma* „svět“ z rumunštiny.

Kolik existuje romských dialektů?

V populárních textech o romštině se často objevují rozličné údaje o počtu romských nářečí. Otázka po přesném počtu dialektů však v pohledu moderní dialektologie nedává valný smysl. Jak už bylo naznačeno v úvodu, lze totiž termínem dialekt označit velmi různé jevy: soubor variet různých subetnických skupin či oblastí, soubor variet jednotlivých obcí nebo lokálních komunit, soubor variet jednotlivých rodů, generačních a dalších sociálních skupin a dokonce i individuální variety jednotlivých mluvčích romštiny. Podstatné je, v čem se jednotlivé variety či soubory variet jazykově odlišují, s čím v mimojazykové oblasti tyto odlišnosti souvisejí a jak se rozhodneme tyto odlišnosti a souvislosti třídit a hierarchizovat. Naše rozhodnutí v podstatné míře závisí na naší metodologii a na kritériích, která uplatňujeme.

V dějinách romistiky se objevilo několik různých modelů klasifikace romských dialektů. Ty starší vycházely z kulturních rozdílů mezi komunitami Romů, ze zemí nebo oblastí, v nichž Romové žili, anebo z kontaktních jazyků, kterými byly různé dialekty romštiny ovlivněny. Problém s takovýmito přístupy k nářeční klasifikaci romštiny je ten, že uvedená kritéria ne nutně a ne jednoznačně souvisejí s vlastními jazykovými rozdíly mezi dialekty.

Například dialekt kočovných českých Romů byl mnohem podobnější dialektu usedlých slovenských Romů než dialektu kočovných olašských Romů; dialekt tzv. Rumungrů v Maďarsku je mnohem podobnější dialektu Rumungrů na Slovensku nebo v Rakousku než dialektu maďarských Olachů nebo Sintů; a maďarštinou ovlivněný romský dialekt obce Selice je v mnohém podobnější slovenštinou

ovlivněnému dialektu obce Klenovec než maďarštinou ovlivněnému dialektu obce Brzotín (všechny uvedené obce se nacházejí na Slovensku).

Postupně se v romistice prosadil tzv. strukturní model klasifikace romských dialektů, který vychází z vlastních jazykových rozdílů a nikoli z vnějších charakteristik romských populací, jež těmito dialekty hovoří. Na území bývalého Československa se dnes na základě strukturního modelu rozlišují nářeční skupiny severocentrální (dříve slovenská nebo česko-slovenská) a jihocentrální (dříve maďarská), jejímiž varietami hovoří hlavně dlouhodobě usedlí Romové, skupina olašská nebo vlašská (dříve rumunská) a skupina sintska (dříve německá).

Původní terminologie využívala pro označení nářečních skupin etnické přívlastky a odkazovala tak k rozdílům v historických kontaktních jazycích. Nová pojmenování skupin jsou motivována skutečností, že etnické přívlastky je vhodné rezervovat pro charakteristiku současného kontaktního jazyka, a rozlišovat tak například maďarskou a slovenskou jihocentrální romštinu.

Ačkoli dnes existuje široce uznávaná strukturní klasifikace romštiny do několika nářečních skupin, nepanuje shoda v názorech na hlavní zdroj meziskupinových rozdílů. Tzv. migrační model předpokládá, že nářeční skupiny romštiny mají svůj původ v několika samostatných migracích Romů z byzantského území a že je možné rekonstruovat prajazyky jednotlivých nářečních skupin (např. praolaštinu). Tzv. difuzní model přikládá podstatnější roli šíření jazykových inovací a předpokládá, že nářeční skupiny postupně vykrytalizovaly až v rámci území, kde se Romové etablovali po svém příchodu z Byzance. Každý z modelů vystihuje určité aspekty rozrůznění romštiny a je pravděpodobné, že pro poznání skutečného vzniku a vývoje romských dialektů bude potřeba oba přístupy zkombinovat.

Romština jako cizí jazyk?

Tradiční doménou romštiny byla ústní komunikace mezi členy téže komunity a etnické skupiny. V mezietnické komunikaci a v případném písemném projevu se vždy používal jazyk místní neromské populace. V moderní době se tento tradiční vzorec v mnoha ohledech rozrušuje. Na jedné straně dochází u některých romských skupin k pronikání většinových jazyků do oblasti vnitroskupinové komunikace, což v posledku vede k zániku romštiny. Na straně druhé se romština šíří do netradičních domén, jako jsou masmédiá, psaná literatura a podobně. V souvislosti s rozšiřováním jejích komunikačních domén pak vyvstává potřeba romštinu standardizovat. V oblasti standardizace romštiny existují dva základní trendy.

Na jedné straně vznikají, do značné míry spontánně, tzv. regionální standardy. Jde o variety romštiny používané profesionálními uživateli romštiny v rámci určitého státního nebo jiného politického či administrativního celku. Tyto regionální standardy jsou většinou založeny na některém z tradičních romských

dialektů dané oblasti, nejčastěji na tom, který má nejvyšší počet vzdělaných mluvčích. V případě Česka a Slovenska se jedná o tzv. východoslovenskou romštinu, což je soubor severocentrálních variet romštiny, jimiž hovoří Romové žijící na východním Slovensku anebo odsud pocházející.

Vzhledem ke svému specifickému nářečnímu základu nejsou takovéto regionální standardy v praxi snadno přijímány mluvčími, jejichž tradičním jazykem je jiný dialekt romštiny. Čím komplikovanější je nářeční situace romštiny v daném státě, tím obtížnější je vytvoření a fungování jednotného regionálního standardu. Druhým trendem jsou pokusy o vytvoření transnacionálního, panromského standardu.

Problémy, na které narážejí regionální standardy, by byly v případě standardu celoromského téměř nepřekonatelné. Pokud by měla existovat jednotná standardní romština, musela by se jí – vzhledem k obrovským odlišnostem mezi romskými dialekty – naprostá většina romské populace učit jako cizímu jazyku.

To sice není situace, která by byla zcela bezprecedentní, romské reprezentace však na rozdíl od národních států nemají mocenské prostředky, jak užívání transnacionálního standardu prosadit v praxi. Propagaci myšlenky jednotného romského standardu jistě nepomáhá ani komplikovaná a exotizující transkripce známá pod termínem mezinárodní romská abeceda.

V současné době převládá mezi odborníky názor, že budoucnost patří tzv. pluricentrické standardizaci, tedy postupnému rozvíjení a zavádění několika regionálních standardů romštiny. Je dost dobře možné, že takovýto vývoj standardních romštin přispěje ve vnímání mluvčích k rozrůznění romštiny do několika různých jazyků.

Viktor Elšík

*(*1974) je odborným asistentem Ústavu lingvistiky a ugrofinské filologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Specializuje se na lingvistickou typologii, historickou lingvistiku, kontaktovou lingvistiku, morfologii, lingvistickou romistiku. Od roku 2002 pracuje na projektu lexikální databáze romštiny obsahující slova 25 romských dialektů s překladem do angličtiny, němčiny a dalších kontaktních jazyků.*